

Љиљана Алексић–Пејковић

ОСВРТ НА ИСТОРИОГРАФИЈУ О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ЦРНЕ ГОРЕ У ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА

Позитивне оцене изречене поводом јубиларних годишњица о **Записима** (1927–1941) и **Историјским записима** (1947. до данас) као главном историјском часопису за историју Црне Горе, и о њиховом значају за нашу историјску науку уопште, односе се и на њихов допринос расветљавању спољнополитичке активности модерне црногорске државе. Међутим, због измењеног методолошког приступа изучавању историје, до кога је дошло после другог светског рата, поставља се питање да ли и у којој мери прилози о спољној политици Црне Горе у послератном часопису представљају помак у односу на предратне прилоге из ове области. Овај рад је стога замишљен као покушај издвојеног осврта на историографију о спољној политици Црне Горе у **Историјским записима**, од 1947–1987. године. Због ограничења која намеће анализа једне области само у једном часопису, ма како он иначе био значајан за посматрану област, овде ће се издвојити само неке компоненте објављених прилога, првенствено методолошки приступ периодизацији, начину обраде и избору проблематике. *

*

Елементи смишљене спољнополитичке акције Црне Горе јављају се још од почетка XVIII столећа, као што то сведоче бројни и предратни и

---

* За овај рад коришћени су: прилози у „Историјским записима“ 1947–1987; библиографски прегледи Дих аннеес де л'хисториографие уоугославе за 1945–1955, 1955–1965, 1965–1975 и рукопис др Н. Ражнатовића за истоимени преглед за период 1975–1985, на чему му најлепше захваљујем; делови мога саопштења на Округлом столу Историјског института у Београду „О методологији у послератној историографији“, одржаном децембра 1985. у Београду.

послератни историјски прилози на ту тему и у овом часопису. Наиме, познато је да је борба становништва и цркве у Црној Гори под турском влашћу за очување ранијих повластица, уз подстицај западних европских држава (Млетачка република, Шпанија, Римска курија), прерасла већ почетком XVII века у политички покрет и оружани отпор против Турске, који ће потрајати два и по века, као и да је све то време Црна Гора тражила ослонац за своје спољнополитичке планове, и повремено га налазила, код неке од великих сила – Млетачке републике, Аустрије, Русије, Француске и Италије. Међутим, вишеструка прекретница у правцу стварања модерне црногорске државе одиграла се управо последњих година XVIII столећа са наступањем нове фазе у источном питању. Наиме, са додељивањем балканских области под млетачком влашћу Аустрији (мир у Кампоформију 1797) и са ступањем Црне Горе на међународну позорницу послѣ успешне ослободилачке акције којом се фактички осамосталила од Турске (битка на Крусима 1796), изукрштани интереси великих сила у источном питању добили су нову сталну компоненту: супарништво Русије и Аустрије на Балкану, које ће од тада бити један од најважнијих спољних чинилаца у овој области све до коначног решења тога питања у XX веку. Осамостаљивање Црне Горе од Турске и територијално проширење створили су услове за бржи развитак централне државне власти, па и кристалисање националног програма – ослобођење и уједињење са околним племенима у областима у правцу Скадарског језера, Херцеговине и приморја, излаз на море и стицање међународног признања. Свим овим истовремено је био створен и одређени оквир за спољну политику као сталну компоненту ове нове државности која је у настајању. Стога ће овај осврт, имајући све ово у виду, оставити по страни раније спољнополитичке акције и концентрисати се на преглед историографије о спољној политици Црне Горе у **Историјским записима** само у периоду од краја XVIII века до престанка државне самосталности Црне Горе крајем првог светског рата.

Уклапање спољне политике Црне Горе у одређени однос снага на самом Балкану и у Европи наметале су у великој мери и одређивале, као што је познато, неке опште и специфичне околности. Међу њима је на првом месту био комплекс источног питања, са свим његовим компонентама од пресудног значаја за све балканске државе и народе, па и за Црну Гору. То су пре свега заоштреност и супротност у интересима великих сила у Европској Турској и на Балкану уопште, првенствено између Аустрије и Русије, и њихова настојања да те интересе одбране служећи се и револуционарним покретима балканских народа. Друго, различит ступањ друштвено-економског развоја појединих балканских народа или делови једног истог народа, што је, упркос заједничком циљу – ослобођењу и уједињењу – условљавало разлике у избору тактике за заштиту њихових непосредних интереса при остваривању тог циља.

Међу специфичним околностима, везаним непосредно за Црну Гору, две су биле посебно значајне за њену спољну политику. То је пре свега преплитање српског и југословенског питања чије је радикално решење задирало у опстанак и Турске и Аустрије, док је истовремено Црна Гора слаба да сама оствари свој национални програм и према Турској, а камоли према Аустрији. Та слабост упућивала ју је на заједничку ослободилачку борбу, пре свега са Србијом и са другим балканским народима, али и на тражење ослонаца код појединих великих сила. Поред тога, постојао је и раскорак између националнополитичких и економских интереса Црне Горе: националнополитички интереси били су у великој мери подударни са интересима Русије на Балкану, док је економски и геополитички положај императивно упућују на Турску и Аустрију (континентални положај, потпуна заокруженост овим двама силама, комуникацијска изолованост и привредно сиромаштво).

Овај раскорак, осим што ће пресудно утицати на ионако веома скучене материјалне могућности Црне Горе да се друштвено-економски и политички брже развија као модерна капиталистичка држава, одражаваће се и на њену спољну политику. С једне стране, економски и политички притисак Турске и Аустрије, ове друге силе још више после 1878. године, стални је спутавајући чинилац у погледу самосталног решавања националних интереса, али је истовремено и један од главних стимуланса за што брже и потпуније остварење тих интереса. С друге стране, све ће ово, у склопу поменутих констелација у источном питању, везивати спољну политику Црне Горе за Русију и приморавати је да прихвата улогу коју јој је ова сила наменила, улогу њеног упоришта на Балкану. Без обзира на повремене покушаје да се изађе из искључиво руске спољнополитичке орбите, као и на веће или мање осцилације у пружању материјалне и дипломатске подршке ове силе Црној Гори, оријентација на Русију остаће стална компонента спољне политике Црне Горе, без значајнијих прекида, све док буде постојала као независна држава.

Објављени прилози у **Историјским записима**, исто као и у предратним **Записима**, показују да се утицај ових побројаних околности на спољну политику Црне Горе манифестовао у три правца: кроз саму национално-ослободилачку акцију према областима настањеним сународницима, или сродним, као и политички блиским народима; затим, у односима са другим балканским државама и народима, на првом месту са Србијом, што је чинило оквир заједничке акције за национално ослобођење и уједињење; и треће, у односима са суседним и другим европским великим силама, међу којима је Русији припадало посебно место. Може се рећи да су све три области и у једном и у другом часопису релативно покривене, мада обрада по периодима и догађајима није ни пре ни после рата равномерно заступљена, нити је подједнако продубљена. Али зато постоји знатна разлика у самом приступу, као и у погледу нагласка на појединим видовима спољнополитичке активности.

Наиме, једна од специфичности профила часописа **Записи**, која је иначе у складу са тадашњим стањем историографије о Црној Гори уопште, па и оне о њеној спољној политици, било је веома обимно објављивање сачуване архивске дипломатске грађе црногорског Дворског и Државног архива, као и архива у Котору и Дубровнику, а сасвим ретко из других. То су претежно појединачни документи или само по неколико њих, мада има и већих скупина, најчешће са оскудним коментаром или без њега. Чланци и прилози заснивали су се такође највећим делом на тој грађи, као и на мемоарским белешкама домаћег порекла и релативно оскудној домаћој литератури и ретко су допуњени страном архивском и другом документацијом и библиографијом. Затим, активност у поменутиим трима областима обрађује се као тзв. дипломатска историја, разматра се према периоду владавине појединих црногорских владалаца, тј. уз пуну персонификацију међународних односа и догађаја. То је хроника дипломатских догађаја или преговора у вези са догађајима или односима, конференцијама, међународним договорима. Нагласак је на личностима – главним учесницима у тим разговорима и преговорима, на првом месту на владоцима и дипломатским и другим представницима и личној ноти коју они дају појединим потезима. Остављају се по страни оне унутрашње привредне и политичке снаге на које се те личности ослањају или им се супротстављају, чије интересе оне такође изражавају или их сузбијају, снаге које својом подршком одн. опозицијом потврђују њихову личну процену ситуације или их усмеравају на њу, што ће те личности после, при спровођењу у дело, објерити, разуме се, и својим личним тоном.

Првих година после рата обрада спољне политике Црне Горе, као уосталом и цела наша историографија, суочена је са озбиљним тешкоћама, насталим због великих празнина у домаћим изворима и недоступности страних архива, као и због увођења нових методолошких поставки у изучавање историје.

Послератни **Историјски записи** наставили су првих година са објављивањем грађе, по традицији, али то више ни из далека није у ранијем обиму. Најзначајнији спољнополитички документи црногорског порекла или су већ били објављени, или су пропали у другом светском рату, или су, будући у приватном поседу, и даље остали недоступни. Други домаћи архиви су великим делом били за време рата уништени, а оно што је преостало било је у великој мери несређено и такође недоступно. Довољно је поменути да је фонд Министарства иностраних дела Краљевине Србије у Архиву Секретаријата за иностране послове био све до 1959. недоступан српским историчарима. Заоставштина Илије Гарашанина, веома значајна за ране српско-црногорске односе, сређена је и отворена тек неколико година касније. Срећом, постојеће празнине донекле су испунили грађа Задарског архива који раније није био коришћен, као и заоставштина Јована Ристића у Архиву Историјског института у Београду,

најбоље сачуван и по садржини најбогатији фонд српске дипломатске грађе за другу половину XIX века. Због оваквог стања домаће архивске грађе, документи у страним архивима постају извор првог реда. Али су и они из финансијских разлога, а неки од њих и због прописа о временској дистанци, такође били тешко доступни. Временом, са сређивањем домаћих, као и отварањем страних архива по истеку ове дистанце, практично је цео период до 1918. године постао отворен за истраживање. Али управо због ових могућности ширих и систематских истраживања, нарочито у оним архивима који су пре рата били недоступни, као нпр. Задарски архив, руски, италијански и др. архиви, објављивање извора за спољну политику Црне Горе у оквиру часописа постало је неизводљиво, па је то убрзо сасвим напуштено.

Новоусвојени метод историјског материјализма у послератној историографији, који полази од тога да је класна борба основни покретач свих друштвено-економских процеса у развоју друштва, примењен на спољну политику, сагледава у њој спољни облик којим се у међународним оквирима манифестују одређени унутрашњи привредни и политички интереси иза којих стоје одређене класне снаге. Усвајање овог постулата о узајамној повезаности и условљености спољне и унутрашње политике значило је да се приликом обраде морају превазићи оквири некадашње дипломатске историје и да спољна политика мора добити карактер историје међународних односа. Тешкоће су, међутим, биле знатне, јер примера за углед није било много. Совјетска историографија и наша по угледу на њу несумњиво су представљале извештајан помак у том правцу, али су обиловале шаблонским уопштавањима и упрошћавањима у смислу „експлоатације буржоазије“, „експлоатисаности радних маса“ и сл., уз многобројне цитате из класика марксизма–лењинизма, што за конкретне анализе спољне политике Црне Горе није било од неке велике помоћи.

Додатну тешкоћу представљало је и то што је спољна политика Црне Горе, која је у погледу народноослободилачке акције према српским и југословенским областима под Турском и Аустријом у великој мери била координирана са Србијом, била врло дуго, готово до наших дана, у приличној мери оптерећена хипотеном дневнополитичких оцена о наводно поробљивачком карактеру те акције од стране Србије. Иако су оцене о хегемонизму, експанзионизму, империјализму, поробљивачком велико-српству и сл. званично приписиване само Србији и њеној буржоазији, ипак је тиме истраживачима био наметнут и повећан напор и опрез приликом обраде да не пружи повод да се слични атрибути вежу и за политику Црне Горе.

Све ове побројане тешкоће, објективног али и дневнополитичког карактера, сдразиле су се и на прилоге у **Историјским записима** о спољној политици Црне Горе. Ипак, напори чињени у **Историјским записима** да се ове тешкоће савладају, а нарочито да се превазиђу оквири ди-

пломатске историје, видни су. То већ на први поглед показују сам начин презентирања проблема, као и документованост прилога.

Пре свега, проблеми се више не везују првенствено за владавину појединих владалаца, већ се претежно стављају у шири контекст појединих раздобља у источном питању (пре и после слома француске револуције, време пре и после кримске кризе, године велике источне кризе 1875–78 и ратова у XX веку). Такође се посматрају и у склопу ослободилачке акције Црне Горе и поступног стицања међународног признања најпре до 1878. године, затим у периоду учвршћења и материјалне консолидације стечених позиција после 1878. године и, најзад, у годинама коначног остварења националних програма и циљева, 1912–1918.

Међутим, персонификација међународних односа и догађаја није у потпуности нестала. То је додуше, у великој мери условљено и самим карактером објављених радова, који су у једном часопису, по природи ствари, већим делом чланци и прилози, а ређе мање и целовите студије, па им је самим тим сужена могућност да захвате све релевантне аспекте проблема које обрађују. Поред тога, ако се имају у виду привредна заосталост Црне Горе, слаба издиференцираност друштва, а посебно главних носилаца капиталистичног развитка, као и улога коју су црногорски владоци управо због тога имали у државном устројству и уопште, у политичком животу земље све док је постојала као независна држава, разумљиво је што су они и даље остали у првом плану обраде као актери одређених спољнополитичких оријентација или комбинација. Значајан покушај у правцу деперсонификације односа и догађаја учињен је код обраде односа са Србијом, као и неких ситуација у којима су непосредно ангажовани страни привредни утицаји, нпр. код продора италијанског капитала.

Но, највећа промена је у документованости прилога. Уместо на објављивању грађе као раније, тежиште прилога је на обради проблема заснованој на коришћењу свих доступних домаћих и страних објављених и, нарочито, необјављених извора, као и све богатије и свестраније документоване домаће и стране историјске литературе. Од страних извора највише су заступљени аустријски из Задарског и из бечких архива, затим француски, а онда све више руски, док се у последње време све чешће јављају и италијански. Због овако широкe истраживачке основе прилози о спољној политици Црне Горе у **Историјским записима**, за разлику од оних у предратним **Записима**, којима се најчешће приступало кад се наиђе на неки непознати документ, све више имају карактер малих заокружених целина. Многи од ових прилога послужили су касније као солидан основ, штавише и као саставни део већих студија или монографија из одређене спољнополитичке проблематике (нпр. радови Д. Вујовића, Н. Ракочевића, Б. Павићевића, Р. Јовановића, Н. Ражнатовића).

Иначе, спољнополитичка проблематика у **Историјским записима**, уопште узев, знатно мање је заступљена него у предратном часопису.

Обимна фрагментарна обрада пре рата и релативно обиље домаће и стране архивске и друге документације после рата омогућили су монографски прилаз у обради спољнополитичке проблематике; њено некадашње место у оквирима периодике заузела су раније недовољно заступљена истраживања унутрашњеполитичких и привредних проблема – процеса изградње државне власти и капиталистичког развитка. Такође, уведена је пракса да се поједина питања, обично поводом значајних годишњица, колективно разматрају на научним скуповима организованим тим поводом. Објављивањем њихових резултата у посебним зборницима радова одређена тема би за догледно време била исцрпљена.

*
*   *   *

С обзиром да је спољна политика Црне Горе, као активност усмерена на остварење одређених националних циљева, била условљена постојећим оквирима источног питања, што значи да се националноослободилачка акција узајамно преплитала са односима са другим балканским државама и народима, као и са великим силама, јер су они претежно и били у функцији те акције, то се библиографски преглед историографије о њој не може доследно груписати према овим областима, већ само посредно везати за њих. Поред тога, има конкретних потеза и манифестација који излазе из непосредних оквира ових области, па чак и из самог источног питања, мада су и они посредно у служби остварења општих спољнополитичких циљева Црне Горе.

Највећи број прилога у **Историјским записима** о спољној политици Црне Горе од краја XVIII в. посвећен је националноослободилачкој акцији саме Црне Горе и покрета у суседним областима, подршци коју им је она пружала, као и последицама у односима са суседним силама и народима – напетостима или сукобима и дипломатским преговорима за њихово регулисање; затим, проблемима Југословена и односима са другим балканским државама и народима, уколико су у функцији ослободилачке акције, на првом месту са Србијом. Хронолошки, обрађени догађаји су претежно из периода до фактичног признања Црне Горе од стране појединих великих сила крајем 1850-их година, а затим из година ослободилачких ратова у XX веку, 1912–1918. Проблематика из друге половине XIX и с почетка XX в. је, може се рећи, у **Историјским записима**, за разлику од **Записа**, далеко мање заступљена. Нагласак обраде је и даље остао на националноослободилачкој компоненти спољнополитичке акције и на националном угњетавању коме је хришћанско становништво под Турском било узложено не само због хаотичности турске управе већ – нарочито у областима настањеним Арбанасима, и због конзервативних и националистички екстремних тенденција албанског националног покрета.

Постојећи прилози потврђују да су у првом плану националноослободилачке акције почетком XIX века били Бока Которска и настојања владике Петра I Петровића да се она припоји Црној Гори а не Аустрији. Осим прилога који проблем Боке третирају у односу на шире међународне оквире¹, остали се односе на догађаје у самој Боки, на држање домаћег становништва према француским властима, као и на потезе са стране да се припајање Боке Црној Гори осујети.² Да неуспех владиних напора и припајање Боке Аустрији није умањило осећање заједничке судбинске повезаности становништва Црне Горе и Боке и онога што се у њој и касније, под аустријском управом догађало, сведоче и прилози посвећени међусобним односима и ставу владике Петра II према Боки у време револуције 1848. године,³ пажњи са којом су у Црној Гори праћени устанци у Кривошијама и Херцеговини 1869. и 1882. и везама са тамошњим устаницима,⁴ а такође и самим приликама у Боки током првог светског рата као и побуни бонелских морнара 1918. године (в. нап. 16).⁵

После неуспеха у настојањима да се Бока припоји, спољнополитичка активност Црне Горе концентрише се све до 1878. године, па и неколико година после Берлинског конгреса, на Херцеговину, као и на области у правцу Скадарског језера. Акција у овом правцу по правилу је везана за сукобе са пограничним турским властима, који се често решавају и оружјем.⁶ Међутим, напори да се овим посебним видом националноослободилачке акције оствари бар нешто од иначе широко замишљених планова, блокирани су, као што је познато, од стране Русије, која намеће пацифистичку политику према Турској. Касније, са територијалним заокружењем Црне Горе и после њеног фактичног признања од стране великих сила, спољнополитичка активност се проширује и у правцу Босне и Старе Србије, нарочито у периодима споразумевања или заједничке акције са Србијом.⁷

Своју кулминацију националноослободилачка акција је достигала у ратовима. За разлику од предратних **Записа**, у којима је ратовима са Турском 1862. и 1876–78. године посвећена велика пажња, у **Историјским записима** они су предмет обраде у свега неколико прилога, од којих су неки више војне анализе, а неки су осврт на санитарске прилике.⁸ Осим једног ширег прегледа проблема граница Црне Горе,⁹ нагласак је сада на националноослободилачким ратовима у XX в., на првом и другом балканском рату¹⁰ и на светском.

Из комплекса проблема првог светског рата издвојена су дејствовања црногорске војске са основном тезом да је она првенствено имала задатак да штити операције српске војске, да је и она могла да се повуче али да је без напора да се сачува била распуштена.¹¹ О аустроугарској компоненти у светском рату в. нап. 48.

У погледу односа са другим балканским народима и државама, такође у функцији заједничке ослободилачке акције, на првом месту по зна-

чају били су односи са Србијом: помоћ у разним ситуацијама,¹² договори о заједничкој акцији према неослобођеним српским и југословенским областима и непосредна сарадња, смењују се са размимоилажењима у проценама и дејствовању, насталим због објективно различитих тактичких потреба у одређеном тренутку или због сукоба претензија у руковођењу акцијом, да би убрзо превагнула настојања да се све то ублажи и превазиђе.¹³

За разлику од предратних прилога који су захваћења или сукобе уздржано везивали за лична расположења владалаца, у XIX в. за Обреновиће а у XX в. за Петровиће, послератни прилози отворено говоре о сукобу претензија у погледу улоге у националноослободилачкој акцији. Нагласак је на династичком карактеру тих сукоба, уопштено проширеном и на најуже владајуће кругове у обема земљама, и инсистира се на неспорности заједничког стратешког циља – ослобођења и уједињења српског народа.¹⁴ Ређи су осврти на државне интересе обе земље у конкретnoj ситуацији, који су проистицали из саме чињенице да су оне биле одвојене у засебне државне целине, те да се стога, све док је та одвојеност постојала, ови интереси често нису могли ни заобићи ни пренебрегнути, упркос заједничком општенационалном интересу, а да су се сукоби одређених владајућих група и двеју династија само надовезивали на ове разлике и продубљивали их.¹⁵

За националноослободилачку акцију тесно су везани и проблеми југословенског питања и Југословена уопште. Знатан број прилога посвећен је овим проблемима, не само када је реч о активности и непосредној заинтересованости Црне Горе за њих, као нпр. кад су у питању Бона и непосредна околина Црне Горе,¹⁶ већ и шире узето, кад се ради о ставу одређених југословенских групација, личности, јавног мњења према њој или неком њеном конкретном спољнополитичком потезу.¹⁷ Неколико посебних осврта посвећено је младобосанцима.¹⁸

У функцији националноослободилачке акције Црне Горе, веома значајно место је и пре, а нарочито после ратова 1876–78. године, припадало политици и односима с албанским племенима која су живела измешана са црногорским становништвом, као и онима у данашњој северној Албанији. Кад је реч о овим областима, активност Црне Горе је, као што је већ речено, била условљена не само конкретним држањем турских власти и водећих албанских старешина већ, и то се за период после 1878. може рећи у претежној мери, и чињеницом да су заговорници старих феудалних односа, као и екстремних националистичких претензија међу албанским старешинама али и у ширим круговима албанских племена, били активно подстицани материјално и на други начин од стране Аустрије и Италије.¹⁹ Ради допуне ове материје треба поменути и неке прилоге који се односе на завршницу првог светског рата у овим крајевима.²⁰

Заједничко свим овим прилозима о националноослободилачкој акцији је да се, осим политичких, не анализирају и конкретни материјални узроци сагласности или супротности: које групе, привредне и политичке, желе или не желе сарадњу, интереси којих групација и зашто су везани или оријентисани на одређену страну силу или страни капитал; чији интереси стоје иза одређене концепције, услед чега, упркос заједничком циљу – ослобођењу сународника под Турском – долази до различите тактике, па повремено и до потпуног разлаза. Ово се посебно осећа када је у питању повезивање спољне политике Црне Горе с акцијама балканских држава, Србије, Бугарске и Грчке.²¹ Шире узето то се односи и на покрет српског народа у областима под Турском и под Аустријом, као и на односе са албанским племенима. Међутим, национално-политички интерес имплицира и општу економску експлоатисаност, те је, с обзиром на слабу издиференцираност становништва под турском влашћу, тешко издвајати конкретне материјалне интересе, чак и ако су постојали, из општег национално-политичког комплекса.

Што се тиче односа са суседним и другим великим силама у оквиру источног питања, они су у билатералном облику и у дужем временском интервалу предмет обраде у неколико синтетичких прегледа.²² Два, посвећена карактеристикама узајамне сарадње и помоћи у удруженој борби Црне Горе и Русије од почетка па до савремених дана, осим података које пружају носе и печат политичког тренутка у коме су писани. Глобални оквири билатералних односа са овом силом и Аустро-Угарском у нешто краћем временском периоду од једног и по вена, као и са Француском, Италијом и Великом Британијом, у краћим интервалима у XIX и XX веку, дати су углавном у јубиларном броју **Историјских записа**, посвећеном међународним односима Црне Горе,²³ мада има ширих осврта за поједина раздобља или питања и у другим бројевима. Уопште узев, став великих сила обрађује се обично паралелно, у време неке од источних криза или у неком карактеристичном периоду,²⁴ у вези с појединим значајнијим догађајима из односа Црне Горе са Турском или неком другом државом,²⁵ или у вези с неким конкретним спољнополитичким потезом црногорске владе.²⁶ У објављеној преписци гувернадуре с разним личностима има података, осим о унутрашњим односима, и о ослободилачкој акцији, као и о везама са суседним турским и аустријским властима.²⁷

У области спољне политике Црне Горе са великим силама највећи део њене активности одвијао се у односима с Турском, Русијом и Аустријом. У измењеном односу снага у Европи и на Балкану после слома француске револуције, конкретан развој тих односа је под непосредним утица-

јем неколико чинилаца, који се уз то и узајамно преплићу. У погледу Турске то је латентна криза у њој, продубљивана револуционарним врењем потлачених народа под њеном влашћу, што је само по себи подстицајно деловало на ослободилачку акцију Црне Горе и околног становништва и на амбициозност постављених планова у том правцу; ово утолико више што је повремено одређени стицај околности омогућавао да се постигнути успеси претворе у трајне.

Што се тиче ширих осврта на политику према Турској, њих је веома мало²⁸. Иначе, билатерални односи с Турском, као суседном силом против које је спољна политика Црне Горе била у највећој мери уперена и чије је интересе највише угрожавала, испољавали су се претежно у три вида, који су се међусобно тесно преплитали и уједно, у највећем броју случајева, били саставни део националноослободилачке акције. Стога је прилоге, који их обрађују, тешко стриктно раздвојити. Један облик су подбуњивање или помагање отпора потчињеног становништва, што је често прерасло и у отворене оружане сукобе мањих или већих размера, укључујући и ратове.²⁹ Други вид односа су погранични спорови локалног или ширег значаја, који су такође често били повод за избијање оружаних сукоба, али и дипломатских преговора за њихово регулисање и смиривање међусобних напетости.³⁰ Трећу групу чине дипломатски потези срачунати на побољшање општег положаја Црне Горе у односу на Турску,³¹ као и регулисање примене одређених одредаба Берлинског уговора.³²

Поред односа с Турском који објективно, због међусобне супротности виталних интереса, чине, уз националноослободилачку акцију, срж спољне политике Црне Горе, обрада односа са Русијом и суседном Аустријом такође заузима видно место, иако је временски мање разуђена: ограничена је претежно на прву половину XIX в., на период владавине владике Петра I и Петра II, док је каснијим периодима посвећено свега неколико прилога.

Обрађени проблеми из односа са Русијом показују еволуирање политике ове силе према Црној Гори: од уочавања, крајем XVIII в., да се принципи руске политике на Балкану могу остваривати и коришћењем ослободилачке борбе Црногораца и Брђана, до опредељивања 1837. године да се Црна Гора претвори у упориште те политике на Балкану. Осим поменутих ширих осврта на ова глобална померања,³³ региструје се и исељавање у Русију почетном столећа;³⁴ анализирају се путовања владике Петра II у Русију и стање у земљи у време његовог одсуства, као и добијање материјалне помоћи за Црну Гору.³⁵ Заинтересованост руске дипломатије за разграничење Црне Горе и Аустрије, а нарочито за владичине планове и аспирације, доказују мисије разних руских личности које различитим поводом бораве у Црној Гори.³⁶ Све се то објективно морало одразити и на положај и углед владаоца у земљи и на његове напоре да савлада отпор настојањима да Црну Гору преобрази у савремену држа-

ву.³⁷ Осталих неколико прилога односи се на источну кризу 1875–1878. године,³⁸ на став према политичким сукобима Црне Горе са Србијом и на војну конвенцију с Русијом из 1910,³⁹ као и на први светски рат: на односе уочи избијања сукоба⁴⁰ и на нека питања у вези са револуцијом у Русији.⁴¹

За односе с Аустријом, који су за Црну Гору од капиталне важности због непосредног суседства и зато што преко њене територије води најближи излаз у свет, од одлучујућег значаја је чињеница да ова сила, закорачивши чврсто на Балкан, више не води освајачке походе против Турске, подстичући националноослободилачку акцију Црне Горе и потчињених хришћанских народа, као што је то био случај у прошлости, већ своје позиције учвршћује и проширује сузбијајући ту акцију.

Веома разуђена област спољнополитичких односа између две земље није предмет континуиране обраде, него је одабрано свега неколико проблема. Из периода владине Петра II то су везе Црне Горе, почетком столећа, са Боком и околним аустријским властима у Далмацији, при чему су видни напори аустријске стране да те везе ограничи и помно држи под својом контролом;⁴² други проблем је утврђивање границе између две земље и сукоби тим поводом;⁴³ трећи, напори владине Петра II да личним контактом са централним властима у Бечу разбије подозрење према себи, као и њихови напори да задобију утицај над њим.⁴⁴ Периоду 1850–1880, тако богатом догађајима и потезима, којима је Аустрија настојала да привуче Црну Гору и одвоји је од Русије, при чему је објективно допринела очувању неких њених успеха и међународној афирмацији, није посвећена велика пажња.⁴⁵ После стицања независности 1878. уочена су настојања Аустро-Угарске да максимално искористи чл. 29 Берлинског уговора да задржи старо заокружење Црне Горе с јужне, приморске стране, као и напори Црне Горе да се томе одупре.⁴⁶ Богатој проблематици догађаја и узајамних односа у XX в. посвећено је само неколико прилога: аустријском железничком пројекту у Црној Гори, анексији Босне и Херцеговине, плановима о уједињењу Црне Горе са Србијом,⁴⁷ објави рата од стране Аустро-Угарске и времену окупације.⁴⁸

Код обраде односа са Француском нагласак је такође на почетну XIX в., када су француске власти у непосредном суседству Црне Горе и када црногорски владалац, разочаран држањем Русије, настоји да им се приближи и успостави пријатељске односе с њиховим представницима.⁴⁹ Пажња је посвећена поново пробуђеном интересовању Француске за Црну Гору,⁵⁰ као и њеним настојањима да, почев од кримске кризе, Црну Гору извуче из искључиво спољнополитичке орбите Русије и претвори је у једно од својих упоришта на Балкану.⁵¹ Осим тога, Француској су посвећени још само следећи прилози: извештај о уочавању измененог значаја и положаја Црне Горе крајем XVIII и почетком XIX века и средином 1880-их година, после стицања независности,⁵² одјек Пари-

ске комунс у Црној Гори,⁵³ и три осврта на односе у првом светском рату.⁵⁴ Шири преглед политике Француске према Црној Гори в. у нап. 23.

Односи с Италијом тек су начети. Осим поменутог прилога Љ. Алексић (в. нап. 23), који се односи на период међусобних односа пре ступања Италије у Тројни савез и који је заснован на италијанској грађи, два прилога, на основу грађе француског и руског порекла, анализирају окретање италијанског капитала Балкану, после неуспеха кампање у Абисинији, ради стицања упоришта на њему продирањем у Црну Гору.⁵⁵ Неколико прилога посвећено је односима у првом светском рату,⁵⁶ као и годинама после уједињења Црне Горе са Србијом, које Италија није одмах прихватила.⁵⁷ Односи са Црном Гором оцењују се и у склопу опште економске политике према Балкану.⁵⁸

Односи с Великом Британијом нису привукли посебну пажњу истраживача. Осим поменутог оквирног прегледа тих односа (в. н. д. у нап. 23) само још два прилога дотичу те односе до рата.⁵⁹ Црној Гори после уједињења са Србијом посвећена су два прилога, од којих је један већ поменут, о заједничкој британско-италијанској мисији 1919. године.⁶⁰ Односи са САД заступљени су само једним прилогом.⁶¹ Овде свакако треба поменути и финансијску помоћ коју су савезничке силе пружиле Црној Гори у рату.⁶²

Својеврстан вид међународних односа Црне Горе представљале су и посете разних западноевропских личности, од публициста, новинара, књижевника, етнолога, до саксонског краља. Оне су знатно утицале на упознавање западног света с историјом Црне Горе и њеним националним потребама и интересима, што је све допринело њеној међународној афирмацији.⁶³

На крају, ради потпуности прегледа треба навести и приказе страних архивских фондова дипломатске грађе,⁶⁴ научних скупова,⁶⁵ као и зборника радова и монографија посвећених спољној политици Црне Горе у посматраном периоду.⁶⁶

НАПОМЕНЕ

- 1 Јовановић Јагош, „Везе Црне Горе са Русијом од средине XVI в. до данас“, 1948, 3–4, 139–160; 5–6, 248–258; 3–4, 120–133; 1–3, 30–36; Павићевић Бранко, „Црна Гора и Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805–1807. године“, 1985, 3–4, 5–56; Лекић Данило, „Маршал Мармон и Црна Гора“, 1962, 1, 35–58.
- 2 Бојовић Јован, „Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813. године“, 1983, 3–4, 69–76; Мијушковић Славко, „Отпор Брајића француским властима у Боки (1807–1814)“, 1954, 2, 331–363; Исти, „Једно намјеравано изасланство Паштровића Наполеону I ради очувања старих повластица“, 1958, 1–2, 295–300; Исти, „Дневник ге-нерала Готјеа (Gauthier) о опасности Котора (септ. 1813–јан. 1814)“, 1962, 1, 75–102; Берић Душан, „Дјелатност абата Јакова Брунација за присаједињење Боке Которске Аустроји 1813. године“, 1950, 10–12, 382–393.
- 3 Луковић дон Нико, „Стогодишњица народног устанка у Грбљу“, 1948, 5–6, 249–255; Исти, „Велика Народна скупштина Бокеља 1848. године“, 1948, 1–2, 12–22; „Два прилога о односима Црне Горе и Боке у 1848. години“, 1950, 1–3, 131–133; Миловић Ђорђе, „Карактер и значај прчањске пресуде народног суда из 1848. године“, 1958, 1–2, 307–311; Јовановић Јагош, „Црна Гора у револуционарној 1848. години“, 1948, 1–2, 3–11; Мијушковић Славко, „Његош и Бока“, 1963, 3, 376–402; Батовски Хенрик, „Један прилог питања: Његош и 1848“, 1965, 4, 653–661.
- 4 Милутиновић Коста, „Бокелски устанак и Вагнерова афера“, 1958, 1–2, 17–64; Берош Јосип, „Вагнерова администрација и кривошијски устанак 1869. године“. О стотој годишњици, 1969, 4, 617–649; Суботић Ђуро, „Црна Гора и кривошијски устанак 1869“, 1969, 4, 513–519; Исти, „Кривошијски устанци“, 1949, 1–3, 1–12; Ђурић Хајрудин, „Неколико података о Игору Вежићу и његовом раду“, 1960, 1, 139–147; Исти, „Ситнији прилози херцеговачком и кривошијском устанку године 1882“, 1960, 2, 321–333; Злоковић Игњатије, „Из другог кривошијског устанка“, 1957, 1–2, 315–320; Бабић Бранко, „О једној добровољачкој чети у херцеговачком устанку 1882. године“, 1970, 1–2, 141–146; Патковић Миленко, „Војне акције херцеговачких и бокелских устаника из 1882. године у светлу савремене штампе“, 1982, 3–4, 5–53;
- 5 Мијушковић Славко, „Противаустројске демонстрације у Котору јуна 1914. године“, 1964, 3, 573–587; Берош Јосип, „Неке полицијске мјере аустроугарских власти у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата“, 1964, 3, 551–572; Исти, „Патње народа у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата“, 1966, 3, 522–541; Злоковић Игњатије, „Из морнарске побуне у Боки Которској“, 1953, 1, 153–160; Форетић Динко, „Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918“, 1954, 2, 364–381; Стули Бернхард, „Устанак морнара у Боки Которској 1–3. фебруара 1918“, 1968, 1, 5–11; Напицић Хамдија, „Прилог историји морнарске побуне у Боки Которској фебруара 1918. године“, 1959, 1–2, 31–49; Бојовић Јован, „Једно сјећање на устанак морнара у Боки Которској 1918. године“, 1968, 1, 143–150; Милошевић Милош, „Илегално достављање поште морнара затворених због учествовања у устанку 1918. године“, 1968, 1, 151–154; Милановић Ниша, „Сјећање на штрајк интернираних Црногораца – подршку побуњеним морнарима у Боки Которској 1. фебруара 1918. године“, 1968, 1, 155–156.
- 6 Ђукић Трифун, „Извештаји о бојевима Црногораца са Махмут-пашом Бушатлијом“, 1951, 10–12, 480–487; „Из необјављене Његошеве преписке“, 1948, 1–2, 69–84; 3–4, 189–208; 5–6, 320–337; 1–2, 65–77; „Писма Петра I Петровића Његоша“, 1950, 4–6, 224–244; 7–9, 327–346; 10–12, 462–493; „Краћи прилози за историју Црне Горе почетком XIX вијека“, 1958, 1–2, 322–327; Гађеша Никола, „Један документ о Црногорцима у Пероју из 1830“, 1957, 1–2, 283–286; „Поход владике Рада на Подгорицу“, 1950, 7–9, 293–295 (објавио Шоћ Перо); Миловић Јевто, „Како су Црногорци заплијенили један топ са Спужа“, 1968, 3, 467–475; Напицић Хамдија, „Односи Али-паше Ризванбеговића и владике Петра П. Петровића“, 1952, 1–3, 69–98; Ђурић Хајрудин,

- „Црногорско-херцеговачки уговор у Требињу“, 1963, 3, 486–495; Исти, „Црногорско-херцеговачки односи у доба Петра II Петровића Његоша“, 1951, 7–9, 334–352; Ђетковић Јован, „Два момента из владавине Петра II Петровића Његоша“, 1951, 7–9, 360–379; Драгићевић Ристо, „Браниоци манастира Острога 1852–53. године“, 1949, 1–2, 106–107; Михаиловић Божо, „Поводом стогодишњице острошког затвора (1852/53)“, 1952, 4–12, 356–364; „Документи из епохе књаза Данила“ (проглас Омерпаше Бјелопавлићима), 1948, 5–6, 343–346; Лаиновић Андрија, „Број Омерпашине војске приликом напада на Црну Гору 1852/53. године“, 1955, 1–2, 344–346; Исти, „Један архивски податак из прошлости Подгорице“, 1983, 1–2, 69–70; Брковић Саво, „Стогодишњица битке на Граховцу“, 1958, 1–2, 1–9; Лаиновић Андрија, „Један црногорско-турски спор 1858. године“, 1958, 1–2, 354–358; Јовановић Радоман, „Црногорско-турски погранични односи и бој на Липову 1872. године“, 1963, 4, 563–583; Лаиновић Андрија, „Прилози о подгоричком покољу 1874. године“, 1950, 4–6, 248–251.
- 7 Вујовић Димо, „Молба Доњих Васојевића 1860. да се припоје Црној Гори“, 1963, 2, 303–307; Јован Ивовић, „Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878, 1879 и 1882)“, 1948, 1–2, 85–98; 3–4, 209–229; 5–6, 338–356; 1–2, 78–88; 1949, 3–4, 201–212; 4–6, 195–214; Дашић Миомир, „Хајдучија и четовање на горњим токовима Таре и Лима од средине XIX вијека до почетка велике источне кризе (1875–1878)“, 1979, 1, 5–72; Пејовић Ђоко, „Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека“, 1979, 4, 71–96; „Мемоар Босанско-херцеговачки“. Предео с француског Милутин Пламенац, 1948, 3–4, 179–188; Рајнатовић Новак, „О доласку и боравку Дабробосанског митрополита Саве Косановића у Црној Гори крајем XIX вијека“, 1965, 1, 162–169; Радусиновић Милорад, „Војно-политичка нестабилност на граници Црне Горе и турског Санџака за вријеме анексионе кризе (1908–1909)“, 1980, 3, 111–119; Кораћ Милорад, „Сукоби на црногорско-турској граници у Санџаку почетком XX вијека“, 1966, 2, 283–291; Ракочевић Новица, „Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата 1908–1912“, 1962, 3–4, 485–515.
- 8 Павићевић Бранко, „Почетак црногорско-турског рата 1862. године“, 1962, 1, 5–33; Јовановић Јован, „Гаврило Сергеевич Веселитски Божидарович о борби Црногораца с Турцима 1876“, 1977, 3–4, 743–753; Хаџибегвић Хамид, „Пролаз Сулејмана-паше кроз кланац Дугу и кроз Острошки кланац 1877. године“, 1950, 4–6, 188–198; Капиџић Хамдија, „Сулејман-пашин поход од Гаца кроз кланац Дугу према Никшићу и Спужу у јуну 1877. године“, 1954, 1, 215–220; Хаџибегвић Хамид, „Опсада Никшића 1877. године према извјештају нишкићког наиба“, 1949, 1–3, 49–65; Пејовић Ђоко, „Писмо о боју у Морачи 3. јуна 1877. године“, 1961, 4, 717–718; Јовановић Радоман, „Из преписке Марка Миљанова са Сенатом 1878. године“, 1981, 3–4, 97–101; Јовановић Јован, „Извјештај руских љенара о црногорским рањеницима и борбама Црногораца са Турцима 1876. године“, 1979, 3, 77–88; Зденко Левентал, „Извјештај о Црној Гори и њеном санитету у рату 1876–8. године“, 1958, 1–2, 133–142.
- 9 Батовски Хенрик, „Прилог историји јужне границе Црне Горе (1873–1913)“, 1978, 3, 83–97.
- 10 Мартиновић Нико, „Један прилог проучавању балканског рата“, 1957, 1–2, 320–325; Шћепановић Жарко, „Ослобођење Бијелог Поља 1912. године и организација власти“, 1986, 1–2, 68–93; Милошевић Павле, „Операције Источног одреда црногорске војске у Санџаку, Горњем Полимљу и Метохији 1912. године“, 1972, 3–4, 279–382; Вујошевић Драгић, „Операције црногорског Приморског одреда у рату 1912. године“, 1954, 2, 458–473; Ђуришић Митар, „Улога краља Николе у првом балканском рату“, 1960, 1, 69–92; Лаиновић Андрија, „Питање Сквадра у првом балканском рату“, 1949, 1–3, 66–76; Исти, „Грађа из борбе око Сквадра 1913. године“, 1950, 1–3, 107–130; Ракочевић Новица, „Набавка оружја од стране Црне Горе у балканском и првом свјетском рату“, 1961, 1, 143–153.

- 11 Терзић Велимир, „Улога црногорске војске у првом свјетском рату“, 1953, 1, 47–61; Њостић Урош, „Операција црногорске војске 1914. године“, 1964, 3, 403–458; Ракочевић Новица, „Неки подаци о стању у српској војсци у Црној Гори крајем 1915. године“, 1973, 1–2, 131–141; Драгићевић Ристо Ј., „Ловћенски одред у првом свјетском рату“, 1950, 10–12, 394–413; Ракочевић Новица, „Ловћенски одред у првом свјетском рату 1914–1916. године“, 1966, 2, 253–319; Поповић Милан Р., „Улога херцеговачких добровољаца у првом свјетском рату у Црној Гори“, 1957, 1–2, 325–326; Ракочевић Новица, „Борбе херцеговачког одреда црногорске војске у јануару 1916. године“, 1968, 2, 223–250; Полексић Љубо, „Посљедњи дани Ускочког батаљона јануара 1916. године“, 1972, 34, 493–500; Бојовић Јован, „Забилешке игумана Леонтија Никовића о повлачењу из Црне Горе 1916. године“, 1978, 4, 91–102; Перазиић Гавро, „Напитулација црногорске војске са становишта међународног права“, 1980, 2, 65–68.
- 12 Драгићевић Ристо, „Књаз Данило тражи из Србије професора за српски језик“, 1952, 4–12, 371–372; Шкерковић Никола, „Из односа Црне Горе и Србије“, 1956, 1–2, 296–303; Дурковић–Јакшић Љубомир, „Насељавање из Црне Горе и Херцеговине у Шумадију (1879–1897)“, 1950, 10–12, 494–496; Перунички Бранко, „Прилог проучавању миграције становништва“, 1960, 4, 831–835.
- 13 Марковић Радослав, „Називања орвом устанку Ђура Милутиновића–Црногорца“, 1953, 2, 363–373; Јовановић Јагаш, „Црногорско–српски односи за вријеме првог српског устанка“, 1953, 2, 321–362; Шкерковић Никола, „Из односа Црне Горе и Србије 1830“, 1957, 1–2, 31–46; Исти, „Из односа Црне Горе и Србије тридесетих година 19. вијека“, 1962, 3–4, 533–540; Жеравчић Момчило В., „Планови кнеза Милоша о Босни, Херцеговини и Црној Гори“, 1955, 1–2, 371–377; Ковијанић Гаврило, „Једно Његошево писмо“, 1963, 3, 495–498; Шеровић Петар, „Један новински чланак о погибији кнеза Данила“, 1956, 1–2, 315–317; Вујовић Димо, „Три документа о бављењу Вука Караџића у Црној Гори 1860. и 1862. године“, 1964, 1, 110–115; Јовановић Радоман, „Покушаји изглађивања спорова између Црне Горе и Србије послје црногорско–турског рата 1862. године“, 1973, 1–2, 5–31; Шкерковић Никола, „Из односа између Србије и Црне Горе“, 1951, 1–3, 16–40; Јовановић Радоман, „Црна Гора према предаји градова Србији 1867. године“, 1970, 1–2, 129–139; Милутиновић Драгиша, „Известије о свршеном послу у Црној Гори“, 1958, 1–2, 366–371; Ражнатовић Новак, „Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку“, 1984, 3–4, 73–88; Исти, „Покушај србијанске владе да успостави дипломатске односе са црногорском владом 1879. године“, 1964, 4, 762–764; Ракочевић Новица, „Став Црне Горе према уједињењу Бугарске и српско–бугарском рату 1885. године“, 1961, 4, 623–636; Ражнатовић Новак, „Рад владе Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890–1902. године“, 1965, 2, 217–275; Исти, „Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године“, 1968, 2, 197–224; Милутиновић Носта, „Живојин Жујовић и Црна Гора“, 1956, 1–2, 143–156; Ражнатовић Новак, „Трговински односи између Србије и Црне Горе 1890–1903“, 1966, 2, 321–342; Исти, „Црногорско–српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900–1903. године“, 1977, 3–4, 655–706; Исти, „Црна Гора и питање јадранске жељезнице 1900–1902. године“, 1968, 1, 113–127; Манић Ђорђе, „Србија и Црна Гора у малосорској кризи 1910–1911. године“, 1985, 2, 5–35; Ракочевић Новица, „Односи Црне Горе и Србије 1903–1918“, 1984, 3–4, 89–104; Исти, „Relations entre le Montenegro et la Serbie 1903–1918“, 1984, 1–2, 91–107; Вујовић Димо, „Рад српске владе у емиграцији на уједињењу Црне Горе и Србије“, 1960, 4, 681–703.
- 14 Ражнатовић Новак, „Менидба кнеза Петра Караборђевића и црногорско–србијански односи“, 1965, 3, 469–490; Исти, „Књаз Никола и проглашење кнеза Милана Обреновића за краља Србије 1882. године“, 1966, 3, 515–521; Вучковић Војислав, „Дон Иван Мусић и „Цетињски догађај“ из 1883“, 1955, 1–2, 143–154; Ражнатовић Новак, „О раду радикалне опозиције, кнеза Петра Караборђевића и књаз Николе против режима кра-

- ља Милана у Србији 1883–1889. године“, 1966, 1, 57–109; Исти, „Књаз Никола и намјеснички режим у Србији 1889–1893“, 1968, 4, 593–601; Исти, „Руско посредовање у црногорско-српским односима од бомбашке афере до анексионе кризе“, 1962, 3–4, 540–562.
- 15 В. нап. 14; Ракочевић Новица, „Односи Црне Горе и Србије 1903–1918.“ и Вујовић Димо, „Рад српске владе у емиграцији на уједињењу Црне Горе и Србије“, 1960, 4, 681–703;
- 16 В. нап. 4 и 5.
- 17 Турић Хајрудин, „Илирске народне новине‘ о погибији Смаил-аге Ченгића“, 1963, 3, 476–483; Дурковић–Јакшић Љубомир, „О вези браће Мажуранић с Његошем“, 1951, 7–9, 353–359; Миловић Јевто, „Цетиње и Мажуранићев спјев ‘Смрт Смаил-аге Ченгића‘“, 1952, 1–3, 171–176; Берић Душан, „Далматинска штампа о задњим годинама живота и смрти Његоша“, 1952, 1–3, 47–61; Лисац Љубомир, „Петар Петровић – Његош према Словенији и Словенцима“, 1963, 3, 349–376; Луковић Петко, „Словенци и црногорско-турски рат 1852–1853“, 1979, 3, 23–65; Исти, „Одјек у Словенији побједи црногорске војске над турским снагама у бици на Граховцу 11–13. маја 1858. године“, 1980, 2, 5–59; Исти, „Словенци и турско-црногорски рат 1862. године“, 1981, 2, 5–86; Дурковић–Јакшић Љубомир, „Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење Југословена 1860–1862. године“, 1964, 1, 11–44; Милутиновић Носта, „Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету“, 1953, 1, 1–46; Милутиновић Никола, „Михаило Полит–Десанчић и Црна Гора“, 1954, 1, 145–161; Педерин Иван, „Слика Црне Горе и Србије у хрватском часопису ‘Вијенац‘ 1869–1888“, 1983, 1–2, 91–108; Zoller Martin, „О односу Ј. Ј. Штросмајера према Црној Гори“, 1978, 1–2, 175–198; Милутиновић Носта, „Васа Пелагић на Цетињу“, 1951, 10–12, 425–434; Рајнатовић Новак, „О доласку и боравку дабробосанског митрополита Саве Косановића у Црној Гори крајем XIX вијека“, 1965, 1, 162–169; Вукчевић Лука, „Штампа у југословенским земљама о политици Црне Горе у босанско-херцеговачној анексионој кризи“, 1982, 1–2, 136–156.
- 18 Радусиновић Милорад, „Још једном о томе где је и када Владимир Гађиновић илегално прешао црногорску границу 1908. године“, 1983, 3–4, 149–156; Мартиновић Нико, „Бјенство Владимира Гађиновића из Херцеговине преко Црне Горе за Србију“, 1954, 1, 240–243; „Документа о атентатору Мухамеду Мехмедбашићу“, 1949, 1–2, 95–103; Ивовић Јован, „Атентатор Мухамед Мехмедбашић у Никшићу“, 1949, 1–2, 35–49; Поповић Милан, „Боравак атентатора Мухамеда Мехмедбашића у Црној Гори након атентата 1914. године“, 1949, 5–6, 280–285.
- 19 Храбак Богумил, „Устанак у Албанији 1834–1835. године“, 1983, 1–2, 71–90; Исти, „Натолички Арбанаси за време источне кризе (1875–1878)“, 1978, 1–2, 5–59; Рајнатовић Новак, „Плавско-гусињска афера у 1879. години и Марно Миљанов“, 1982, 3–4, 59–71; Исти, „Нене примједбе на чланак Али Хадрија ‘Прилог расветљавању Призренске лиге (1878–1881)’“, Приштина 1967, ИЗ, 1968, 2, 310–314; Храбак Богумил, „Арбанашки првак Иса Бољетинач и Црна Гора 1910–1912. године“, 1977, 1, 177–192; Манић Ђорђе, „Србија и Црна Гора у малисорској кризи 1910–1911. године“, 1985, 2, 5–35.
- 20 Вујовић Димо, „Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници“, 1960, 1, 93–128; Храбак Богумил, „Британска дипломатија о разграничењу северне Албаније“, 1986, 4, 11–71.
- 21 Радосавовић Илија, „Румелијска буна и једна акција Црногораца“, 1953, 1, 260–266; Вујовић Димо, „Француски документи о црногорско-бугарским односима 1879–1912“, 1965, 2, 330–360; Лаиновић Андрија, „Неки нови подаци о везама између Црне Горе и Грчке у XIX вијеку“, 1955, 1–2, 385–389; Бабић Бранко, „Одред Црногораца у међународној служби на Криту (1897–1899)“, 1965, 1, 71–120; Батовски Хенрик, „Црна Гора и балкански савез 1912“, 1957, 1–2, 47–60.

- 22 Јовановић Јагош, „Везе Црне Горе и Русије од средине XVI в. до данас“, 1948, 3–4, 139–160; 5–6, 248–258; 3–4, 120–133; 1–3, 30–36; Лалић Радован, „О традиционалним везама између Црне Горе и Русије“, 1951, 7–9, 273–293; Лекић Данило, „Маршал Мармон и Црна Гора“, 1962, 1, 35–58.
- 23 В. ИЗ, 1984, св. 1–2 на француском а 3–4 на нашем језику: Војовић Јован, „Notes introductoires sur le Monténégro dans les relations internationales“, 7–13; Исти, „Уводне напомене о Црној Гори у међународним односима“, 7–13; Јовановић Радован, „Les relations politiques entre le Monténégro et la Russie (1711–1918)“ 15–54; Исти, „Црногорско-руски политички односи (1711–1917)“, 15–54; Ракочевић Новица, „Les relations entre le Monténégro et l’Autriche-Hongrie 1777–1914“, 55–72; Исти, „Односи Црне Горе и Аустро-Угарске 1777–1914“, 55–71; Ражнатовић Новак, „Les relations politiques entre le Monténégro et la Serbie au XIX-eme siecle“, 73–89; Исти, „Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку“, 73–88; Ракочевић Новица, „Les relations entre le Monténégro et la Serbie 1903–1918“, 91–108; Исти, „Односи Црне Горе и Србије 1903–1918“, 89–104; иле, св. 1–2, 73–89; Вујовић Димитрије-Димо, „La Troisième République Française et le Monténégro (1871–1914)“, 109–144; Исти, „Трећа француска република и Црна Гора 1871–1914“, 105–140; Бојовић Јован, „La France et le Monténégro en décembre 1915-janvier 1916“, 145–166; Исти, „Француска и Црна Гора у децембру 1915 – јануару 1916“, 141–162; Алексин-Пејковић Љиљана, „Les relations entre l’Italie et le Monténégro jusqu’en 1881“, 167–192; Иста, „Односи Италије и Црне Горе до њеног разграничења 1881“, 163–188; Милић Даница, „Les relations avec le Monténégro dans le cadre de la politique économique générale de l’Italie envers les Balkans jusqu’a l’année 1915“, 193–206; Иста, „Односи са Црном Гором у склопу опште економске политике Италије према Балкану до 1915. године“, 189–202; Живоиновић Драгољуб, „La Grande-Bretagne et le Monténégro de 1914 a 1918“, 207–230; исти, „Велика Британија и Црна Гора 1914–1918. године“, 203–226.
- 24 Ражнатовић Новак, „Црна Гора и Санстефански мир“, 1976, 3–4, 390–450; Радонић Јован, „Црна Гора на Берлинском конгресу“, 1955, 1–2, 336–339; Ражнатовић Новак, „Црна Гора на Берлинском конгресу“, 1973, 3–4, 321–340; Исти, „Извршење одлуке Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори“, 1963, 1, 71–89; Писаре Ј. А., „Прилог изучавању политике великих сила према црногорском питању (1916–1918)“. С руског превео Радован Јовановић, 1970, 3–4, 337–346; Јовановић Радома, „Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине“, 1963, 1, 91–21.
- 25 Бабић Бранко, „Одред Црногораца у међународној служби на Криту 1897–1899“, 1965, XVIII (XXII), 1, 71–120; Исти, „Кандидатура војводе Божа Петровића за гувернера Крита 1897. године“, 1966, 3, 439–476; Михаило Стругар, „Ешалон црногорске жандармерије на острву Криту од 7. I 1897 до 1. III 1899. године у међународној жандармерији“, 1949, 5–6, 292–297; Ражнатовић Новак, „Црна Гора и питање јадранске железнице 1900–1902. године“, 1963, 1, 113–127; Вукчевић Луна, „Дипломатска активност Црне Горе на добијању Спича за вријеме анексионе кризе (1908–1909)“, 1972, 3–4, 463–473.
- 26 Ражнатовић Новак, „О стогодишњици признања независности Црне Горе“, 1978, 3, 5–18; Лаиновић Андрија, „Питање заштите црногорских поданика у иностранству 1879. године“, 1952, 1–3, 124–128; Исти, „О наименовању првог црногорског министра спољних послова“, 1958, 1–2, 361–366; Шћепановић Милван-Мушо, „Увођење међународног система мјера у Црној Гори“, 1978, 1–2, 199–207.
- 27 „Неколико нових докумената од 1748. до 1834. године“, 1949, 1–2, 76–94; „Документа из архиве црногорских гувернадура“, 1949, 5–6, 312–322; „Документа из архиве црногорских гувернадура“, 1949, 1–3, 86–108; 4–6, 157–179; 1950, 1–3, 75–93; 4–6, 199–223; 7–9, 296–326; 10–12, 433–461.

- 28 Шкерковић Никола, „Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в.“, 1954, 2, 474–494; 1955, 1–2, 131–142.
- 29 В. нап. 6–10.
- 30 Павићевић Бранко, „План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године“, 1960, 1, 39–67; Вујовић Димо, „Захтјев књаза Данила за успостављање директних дипломатских веза између Црне Горе и Турске“, 1965, 1, 158–161; Јовановић Радоман, „Разграничење Црне Горе и Турске 1858. године“, 1966, 2, 189–252; 3, 377–437; Исти, „Извршење разграничења Црне Горе и Турске 1859–1860. године“, 1980, 4, 31–53; Вујовић Димо, „Црногорско-турски погранични проблеми и Пламенчева мисија у Цариграду 1866“, 2, 181–228; Вујовић Димо, „Састанак књаза Николе и Исмаил-паше 4. маја 1867“, 1963, 4, 686–689; Вујовић Димо, „Спор око протјеривања црногорског агента из Скадра 1872“, 1963, 4, 585–600; Исти, „Састанак књаза Николе и Мустафа-паше 1872. г.“, 1966, 1, 141–143; Драгићевић Ристо, „Протокол о мируњу између становника Носовског вилајета и пограничних црногорских племена из 1892. године“, 1948, 1–2, 89–106; Пејовић Момчило, „О школовању црногорских ђака у Цариграду крајем XIX и почетком XX вијена“, 1986, 1–2, 171–182.
- 31 Лаиновић Андрија, „Једно Вацликово гледиште из 1858. г. о независности Црне Горе“, 1957, 1–2, 302–309; Ражнатовић Новак, „Око успостављања дипломатских односа Црне Горе и Турске 1879. године“, 1972, 3–4, 453–462; Лаиновић Андрија, „Једна страница из дипломатске историје Црне Горе“, ИЗ, 1951, 10–12, 511–528.
- 32 Ракочевић Новица, „Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послје Берлинског уговора“, 1962, 2, 255–274; Ивовић Јован, „Расељавање нишкићких муслимана“, 1948, 5–6, 363–368; Ражнатовић Новак, „Извршење одлуке Берлинског конгреса и предаја Подгорице Црној Гори“, 1963, 71–90; Исти, „Покушај разграничења између Црне Горе и Турске 1880. путем компензација за Плав и Гусиње територијом албанских племена Груда и Нота“, 1973, 1–2, 33–71.
- 33 В. нап. 22.
- 34 Павићевић Бранко, „О сеоби Хумаца у Русију 1815. године“, 1970, 1–2, 71–82; Капицић Хамдија, „Краћи прилози за историју Црне Горе почетком XIX вијена“, 1958, 1–2, 322–327.
- 35 Драгићевић Ристо Ј., „Црна Гора за вријеме првог Његошевог одласка у Русију“, 1955, 1–2, 155–172; Исти, „Црна Гора за вријеме другог Његошевог одласка у Русију“, 1952, 4–12, 254–278; Павићевић Бранко, „Руска помоћ у житу Црној Гори 1838. године“, 1968, 1, 13–19; Исти, „О неоствареној Његошевој жељи да посети Петроград 1846“, 1969, 72–80.
- 36 Павићевић Бранко, „Чевкинова улога у раду на разграничењу Црне Горе и Аустрије 1839–1841. године“, 1968, 2, 175–196; Миловић Јевто М., „О боравку Јакова Озерецковског у Црној Гори“, 1953, 1, 144–123; Павићевић Бранко, „Његош и Јаков Николајевич Озерецковски (промјена руске политике према Црној Гори 1837)“, 1967, 1, 5–44; Миловић Јевто, „О ковању медаља у доба владине Рада“, 1950, 1–3, 69–74; Исти, „Аустријски извјештаји о посјети Црној Гори руског рударског капетана Јегора Ковалевског“, 1949, 5–6, 248–259; Павићевић Бранко, „Меморандум Јегора Петровича Ковалевског о Црној Гори“, 1967, 2, 213–228; Јовановић Радоман, „Мисија Ј. П. Ковалевског у Црној Гори 1854. године“, 1968, 1, 22–48.
- 37 Јовановић Јагош, „Улога Вукотића и Вучићевића у Црној Гори“, 1951, 7–9, 294–310; Павићевић Бранко, „Припреме за одлазак Вукотића и Вучићевића у Црну Гору 1831. године“, 1968, 4, 529–556; Миловић Јевто, „Погибиа и освета кнеза Андрије Калуђеровића“, 1950, 4–6, 168–180.
- 38 Јовановић Јован, „Прилог изучавању помоћи Русије херцеговачким избеглицима у Црној Гори (1875–1878)“, 1976, 2, 273–290; Исти, „Извјештај руских љекара о црногорским рањеницима и борбама Црногораца са Турцима 1876. године“, 1979, 3, 77–88.

- 39 Ражнатовић Новак, „Руско посредовање у црногорско-српским односима од бомбашког процеса до анексионе кризе“, 1962, 3–4, 540–562; Шкерковић Никола, „Из односа Црне Горе и Русије“, 1959, 3–4, 113–123.
- 40 Писарев Алексејевич Јуриј, „Руско-црногорски односи уочи првог свјетског рата“. Предео Радоман Јовановић, 1986, 1–2, 95–115; Исти, „Сарајево, јулска криза 1914. и руска дипломатија“. С руског превео Радоман Јовановић, 1974, 3–4, 347–362; Исти, „Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почетком првог свјетског рата“. С руског превео Радоман Јовановић. 1967, 2, 229–253.
- 41 Бојовић Јован, „Црногорска емиграција у Русији уочи и за вријеме октобарске револуције“, 1967, 4, 711–732; Вујовић Димо, „Октобарска револуција и црногорска емиграција“, 1959, 1, 51–70; Стругар Владо, „Однос југословенских социјалистичких партија и група према фебруарској и октобарској револуцији (1917–1918)“, 1967, 4, 649–689; Хитрова Н. И., „Руски војни представници у Црној Гори – учесници октобарске револуције“, 1967, 4, 733–744; Лукетић Мирослав, „Октябрскаја револуција и зарубежни славањански народи“, 1960, 2, 406–414.
- 42 Милошевић Антон, „Цртице о боравку владике Рада у Доброти“, 1948, 5–6, 349–350; Николић Марко, „Петар II Петровић и протопрезвитер которски Јаков Поповић“, 1963, 3, 455–465; Шеровић Петар, „Наредба далматинског намесника Лилиенберга да се Његошу онемогући богослужење у Боки“, 1956, 1–2, 309–310; Миловић Јевто, „Његошев боравак у манастиру Стањевићима од 19. до 22. јуна 1832. године“, 1969, 1, 89–94.
- 43 Миловић Јевто, „О новању медаља у доба владике Рада“, 1950, 1–3, 69–74; Милошевић Милош, „Његошев став приликом аустро-црногорског разграничења на подручју Доброте (1837–1841)“, 1963, 3, 425–453; Миловић Јевто, „Покушаји Аустрије да отме Његошу Подмаине и Стањевиће“, 1951, 7–9, 311–319; Исти, „Шта је било са аустријским оружјем које су Црногорци заплјенили на Паштровској планини у борби од 2. августа 1838. године против Аустрије“, 1951, 7–9, 404–406; Павићевић Бранко, „Чевкинова улога у раду на разграничавању Црне Горе и Аустрије 1839–1841. године“, 1968, 2, 175–196; Миловић Јевто, „Продаја манастира Маина Аустрији“, 1963, 3, 403–424; Исти, „Дневник Едуарда Грија од 7. IV 1842. године“, 1951, 1–3, 63–82.
- 44 Миловић Јевто, „Његошев боравак у Бечу 1836. и 1837. и његов покушај да пође у Париз“, 1954, 1, 76–118; Исти, „Један аустријски поклон владци Раду“, 1951, 7–9, 406–410; Драгићевић Ристо, „Полуострво Превлана као поклон Његошу“, 1952, 4–12, 365–368; Кланчић Љубица, „Његошева мисија у Бечу 1850. године“, 1961, 1, 71–120; Иста, „На кога се односи Његошево писмо од 3. X 1851?“, 1960, 808–816.
- 45 „Историјска грађа из доба књаза Данила“, 1949, 4–6, 180–194; 1950, 1–3, 94–106; „Документи из доба књаза Данила“, 1948, 5–6, 343–346; Шљиво Галиб, „Лајнингенова мисија у Цариграду 1853. године“, 1976, 2, 187–225; Драгићевић Ристо, „Књаз Данило, заштитник аустријских поданика“, 1952, 4–12, 376–377.
- 46 Ражнатовић Новак, „Спровођење ХХХ члана Берлинског уговора о Црногорском приморју и ингеренцији Аустро-Угарске у луци Бар“, 1972, 3–4, 383–412; Мијушковић Славко, „Ангажовање бокељских општина око склапања трговачког уговора између Црне Горе и Аустро-Угарске“, 1974, 3–4, 317–336; Јовановић Радоман, „Покушаји Аустро-Угарске да добије концесију за изградњу жељезнице у црногорском приморју“, 1963, 2, 311–315.
- 47 Јовановић Радоман, н.д. из нап. 46; Исти, „Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине“, 1963, 1, 91–121; Богичевић Војислав, „Однос Аустро-Угарске према намераваном уједињењу Србије и Црне Горе“, 1952, 1–3, 62–68; Терзић Велимир, „Напад Аустро-Угарске на Србију и Црну Гору 1914. године“, 1964, 3, 397–401.
- 48 Ракочевић Новица, „Прилози историји аустроугарске окупације Црне Горе 1916–1918“, 1960, 3, 611–641; Исти, „Политичка активност књаза Мирна Петровића у току аустроугарске окупације Црне Горе“, 1970, 3–4, 251–271; Ковијанић Ристо, „Цр-

- ногорци сахрањени у Наћ-Медјеру (1916–18)", 1958, 1–2, 380–392; Пејовић Боко, „Зашто су Његошеви посмртни остаци пренесени с Ловћена на Цетиње 1918. године", 1963, 3, 498–501; Храбак Богумил, „Југословенско питање на седницама аустроугарског Министарског савета 1914–1918. године", 1969, 4, 553–583.
- 49 В. нап. 1 и 2.
- 50 Шеровић Петар, „Наредба француског владиног делегата Pauluccia о отварању гимназије у Котору", 1958, 1–2, 300–307; Лекић Данило, „Први штампани мемоар о Црној Гори на француском језику", 1960, 4, 816–830; Лаиновић Андрија, „Осврт на једну стару књигу о Црногорцима", 1949, 3–4, 156–182; Поповић Петар, „Покушаји Црногораца да добију накнаду за материјалне жртве поднете у борби са Французима", 1980, 3, 65–68; Храбак Богумил, „Три вести о Црногорцима у 1848. години у цариградској француској штампи", 1954, 2, 587–591.
- 51 Лаиновић Андрија, „Мисија једног француског дипломате на Балкану очи кримског рата", 1957, 1–2, 99–114; Лекић Данило, „Француски извори о путу књаза Данила у Париз и пријему на који је тамо наишао", 1959, 3–4, 45–57; Аноним, „Један новински допис о Грахову". Превео А. Лаиновић, 1983, 3–4, 157–159; Лаиновић Андрија, „Француски конзул у Снадру Ијасент Екар и његова прва посјета Црној Гори", 1956, 1–2, 191–206; Исти, „Положај кнегиње Даринке после смрти књаза Данила", 1958, 1–2, 311–319; Вујовић Димо, „Једна молба Величана из 1864. француском конзулу у Снадру", 1966, 1, 138–139; Исти, „Борба Русије и Француске за утицај на спољну политику Црне Горе и кампања против књаза Николе 1867. године", 1964, 4, 601–628.
- 52 Лаиновић Андрија, „Француска штампа о Махмут-паши Бушатлији и Црној Гори с краја XVIII в.", 1955, 1–2, 339–344; Ницшевић Томица, „Још један француски извјештај о Црној Гори са почетка XIX вијека", 1968, 2, 265–276; Лекић Данило, „Један француски службени извјештај о Црној Гори из 1884", 1954, 2, 556–566.
- 53 Вујовић Димо, „'Црногорац' о Париској комуни", 1952, 4–12, 302–308.
- 54 Вујовић Димо, „Односи између Црне Горе и Француске за вријеме првог свјетског рата", 1964, 3, 479–550; в. у нап. 23 нав. дела Ј. Бојовића и Д. Вујовића.
- 55 Вујовић Димо, „Француски амбасадор у Риму о црногорско-италијанским односима 1898. године", 1965, 3, 506–508; Јовановић Радоман, „Један инострани отпор продирању италијанског напитета у Црну Гору", 1960, 3, 417–442.
- 56 Ратковић Славица, „Сукоб Италије и Црне Горе оно Снадра 1915. године", 1974, 1–2, 95–122; Бјађини Антонело, „Односи Италије и Црне Горе у току првог светског рата (1914–1918)". С италијанског превела Милева Никовић, 1983, 1–2, 32–51.
- 57 Винавер Вук, „Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918–20. године", 1966, 3, 477–515; Живојиновић Драгољуб, „Италија и 'божићна побуна' у Црној Гори 1919. године", 1985, 1, 23–63; Исти, „Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 1919. године", 1968, 3, 367–424.
- 58 Милић Даница, н.д. у нап. 23; Вејко Едоардо, „Комерцијални проблеми и перспективе Италије и Јужних Словена у току првог свјетског рата". С италијанског превела Милева Николић, 1983, 1–2, 53–68;
- 59 Левентал Зденко, „Извјештај о Црној Гори и њеном санитету у рату 1876–8. године", 1958, 1–2, 133–142; Драгићевић Ристо, „Учешће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907", 1951, 50–62.
- 60 Винавер Вук, „О интересовању енглеске јавности за проблем Црне Горе после првог светског рата", 1966, 1, 170–185; Живојиновић Драгољуб, н.д., нап. 23 и 57.
- 61 Живојиновић Драгољуб, „Устанак Малисора 1911. године и америчка помоћ Црној Гори", 1967, 2, 323–338.
- 62 Вујовић Димо, „Савезници и црногорске финансије 1914–1921. године", 1986, 3; 49–98.

- 63 Миловић Јевто, „О његошовом учењу француског језика“, 1952, 1–3, 99–109; Колендић Петар, „Долазак Антида Жома у Црну Гору“, 1948, 5–6, 241–247; Миловић Јевто, „Боравак Антидада и Франциске Жом у Црној Гори“, 1964, 1, 45–68; Биазолето Бартоломео, „Саксонски краљ код Његоша“. Превео с немачког Илија Братичевић, 1948, 3–4, 226–238; Миловић Јевто, „Посјета краља саксонског Фридриха Августа владини Раду 1838. године“, 1949, 1–2, 50–60; Дурновић Јакшић Љ., „О посети саксонског краља Његошу 1838“, 1952, 1–3, 36–46; Миловић Јевто, „Неки подаци о изгубљеној Његошевој похвалној пјесми саксонском краљу Фридриху Августу“, 1950, 10–12, 498–499; Лекић Данило, „Француска верзија о путу саксонског краља у Црну Гору“, 1954, 2, 582–587; Миловић Јевто, „Једна изјава владике Рада неком енглеском лорду“, 1950, 1–3, 134–136; Исти, „Посјета енглеског племића Виљема Барнета Црној Гори“, 1951, 7–9, 402–404; Јовановић Радоман, „Љуба Ненадовић у Црној Гори 1857–1858“, 1967, 2, 351–362.
- 64 Миловић Јевто, „Извештај о раду у бечким архивима (1953)“, 1953, 2, 585–587; Лаиновић Андрија, „Извештај о проучавању архивске грађе о кнезу Данилу“, 1955, 1–2, 466–474; Мијушковић Славко, „Наша историјска документација у француском Националном архиву“, 1956, 1–2, 398–401; Спасић Крунослав, „Архив француског Министарства спољних послова у Паризу о Његошу и Црној Гори његовог доба“, 1964, 1, 145–152; Милошевић Павле, „Балкан и велике силе у XIX и XX в.“, 1972, 3–4, 562; Вујовић Димо, „Грађа о Црној Гори у Архиву Министарства спољних послова Француске у Паризу“, 1964, 1, 173–175; Целер Мартин, „Материјали о Црној Гори у архивима ДДР – Потсдам“, 1965, 2, 386–387; Црнић–Пејовић Марија, „Извори за историју Црне Горе у архивима Југославије и ван ње“, 1988, 1, 121–135.
- 65 Лакић Зоран, „Октобарска револуција и народи Југославије“, 1967, 4, 807–816; Дашић Миомир, „Congresso internazionale sulle relazioni fra due sprude adriatiche“, Бари 1976, 1977, 3–4, 863–865; Ракочевић Новица, „Научни скуп „Стварање Југословенске државе 1918“, 1979, 2, 155–156; Пајовић Радоје, „Научни скуп југословенских и италијанских историчара о првом светском рату“, 1983, 1–2, 202–203; Дашић Миомир, „Други колоквијум југословенско-француских историчара (О југословенско-француским односима од краја XVIII до почетка XX вијена“, одржан у Љубљани од 25. до 27. септембра 1985. године), 1985, 3–4, 212–214.
- 66 Јовановић Радоман, „Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата“. Зборник радова, књ. 1. Београд 1976, 1977, 3–4, 855–857; Исти, „Балканские народи и европские правителства в XVIII – начале XX в.“ (Документи и иследования). Балканские исследования, Вит. 8 Москва 1982, 1983, 1–2, 196–197; Дашић Миомир: И. С. Достјан, „Росија и балкански вапрос“. Москва 1972, 1975, 3–4, 615–617; Ивановић Милан: Др Илија Радосавић, „Међународни положај Црне Горе у XIX вијену“, Београд 1960, 1961, 3, 525–538; Јовановић Радоман: Ђорђевић Пејовић, „Иселавање Црногораца у XIX вијену“, Титоград 1962, 1963, 2, 325–327; Ракочевић Новица: Ђоко Пејовић, „Црна Гора у доба Петра I и Петра II“, Београд 1981, 1982, 3–4, 205–207; Милачић Радосав: Љубомир Дурновић–Јакшић, „Југословенско-пољска сарадња 1772–1840“. Нови Сад 1971, 1973, 1–2, 181–184; Јовановић Радоман: Caspar Heer, Territorialentwicklung und Grenzfragen von Montenegro in der Zeit seiner Staatswerdung (1830–1887)“. Bern 1981, 1983, 1–2, 188–189; Јовановић Радоман: Др Димо Вујовић, „Његиња Даринка. Политичка активност.“ Цетиње 1968, 1968, 4, 672–673; Жугић Томислав: Јовановић Радоман, „Црна Гора и велике силе (1856–1860)“. Титоград 1983, 1983, 3–4, 202–204; Јовановић Радоман: С. А. Никитин, „Очерки по историји Јужних Славјан и руско-балканскиј свјезај в 50–70-е годи XIX в.“ Москва 1970, 1970, 3–4, 433–434; Исти: Н. И. Хитрова, „Черногорија в национално-освободителном движенои на Балканах и руско-черногорские отношенија в 50–70-их годах XIX века“. Москва 1979, 1979, 2, 151–153; Јовановић Радоман: Бранко Павићевић, „Црна Гора у рату 1862. године“. Београд 1963, 1964, 1, 168–169; Кораћ Милорад: Др Радоман Јовановић, „Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878.“ Це-

тиње 1977, 1978, 3, 165–167; Јовановић Радоман: Љиљана Алексић–Пејковић, „Политика Италије према Србији до 1870. године.“ Београд 1979, 1979, 2, 153–154; Ракочевић Новица: Љиљана Алексић–Пејковић, „Политика Италије према Србији до 1870. године“. Београд 1979, 1980, 4, 195; Рајнатовић Новак: Др Коста Милутиновић, „Штросмајер и југословенско питање“, 1976, 3–4, 627–629; Злоковић Игњатије: Коста Грујић, „Дневник из херцеговачког устанка 6. VIII до 16. X 1875. године“. Предговор и коментар Петком Лукловић. Београд 1956, 1957, 1–2, 375–377; Петровић Радослав: Милорад Екмећић, „Устанак у Босни 1875–1878.“ Сарајево 1960, 1963, 2, 317–320; Петрановић Бранко: Спиридон Гопчевић, „Црногорско-турски рат 1876. до 1878. године“. Београд 1963, 1963, 4, 395–396; Шћепановић Жарко: Пејовић др Ђоко Д., „Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878–1912.“ Титоград 1973, 1974, 1–2, 172–174; Пејовић Ђоко: Владо Стругар, „Југословенске социјалдемократске странке 1914–1918.“ Загреб 1963, 1964, 3, 590–592; Р. Н. С.: Никола Шнеровић, „Црна Гора на освиту ХХ вијека“. Београд 1964, 1965, 1, 208; Рајнатовић Новак: Др Љиљана Алексић, „Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914.“ Београд 1965, 1966, 2, 368; Џицил Предрог: John D. Treadway, *The Falcon and the Eagle, Montenegro Austria–Hungary 1908–1914.* West Lafayette 1983, 1983, 3–4, 195–199; Рајнатовић Новак: Митар Ђуришић, „Први балкански рат 1912–1913.“ Београд 1960, 1961, 3, 538–544; Максимовић Недељко: „Први балкански рат 1912–1913“. I књига. Група аутора. Историјски институт ЈНА, Београд 1959, 1960, 3, 651–658; Драгићевић Ристо Ј.: Јован Ђетковић, „Борбе око Снадра 1912–1913. године“. Београд 1954, 1954, 2, 630–632; Милошевић Павле: Војводић Михаило, „Снадарска криза 1913. године“. Београд 1970, 1970, 3–4, 436–438; Ракочевић Новица: Саво Скоко, „Други балкански рат 1913“. Књига прва. Београд 1968, 1968, 4, 667–669; Рајнатовић Новак: Др Новица Ракочевић, „Црна Гора у првом свјетском рату 1914–1918.“ Цетиње 1969, 1969, 4, 675–678; Ракочевић Новица: Ј. А. Писарев, „Србија и Черногорја в првои мировои војне“. Москва 1968, 1969, 1, 153–156; Драгићевић Ристо Ј.: Терзић, Вујошевић, Јовановић, Костић, „Операције црногорске војске у првом свјетском рату“. Београд 1954, 1954, 2, 636–639; Ракочевић Новица: Митар Ђуришић, „Битка на Дрини 1914“. Београд 1969, 1970, 1–2, 183–186; Шкриванић др Гавро А.: М. Зеленика, „Битка на Дрини“. Војноисторијски гласник, 5, 1955, 1956, 1–2, 350–352; Шкриванић Гавро: М. Зеленика, „Рат Србије и Црне Горе 1915.“ Београд 1954, 1955, 1–2, 449–453; Бодрожић Милица: Богумил Храбак, „Југословенски заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915–1918“. Нови Сад 1980, 1980, 4, 189–191; Ракочевић Новица: Драгослав Јанковић, „Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године“. Београд 1967, 1968, 1, 165–166; Матковић Хрвоје: Др Србан Будисављевић, „Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца“. Загреб 1958, 1960, 1, 170–173; Ракочевић Новица: Драгутин Шепић, „Италија, савезници и југословенско питање“. Загреб 1970, 1973, 1–2, 189–190; Бајовић Милан: Ђорђе Станковић, „Никола Пашић, савезници и стварање Југославије“. Београд 1984, 1986, 1–2, 213–217; Ницчевић Томица: Др Фердо Чулиновић, „1918. на Јадрану“. Загреб 1951, 1952, 4–12, 400–407; Пејовић Ђоко: Др Димо Вујовић, „Уједињење Црне Горе и Србије“. Титоград 1962, 1963, 1, 148–151; Ракочевић Новица: „Нена новија издања о првом свјетском рату“, 1972, 3–4, 553–555. Бодрожић Милица, „Учешће југословенских радних људи у октобарској револуцији и грађанском рату у СССР-у“. Зборник докумената и материјала Београд 1979, 1981, 1, 159–162.